

АКТУАЛЬНІ УКРАЇНОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.31.9>
УДК 316:37.017.38(477)

Людмила АФАНАСЬЄВА

кандидат філософських наук, доцент кафедри
соціології та філософії
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0002-9386-6529
Email: lyulmila.csr@gmail.com

Ірина БУКРЕЄВА

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та філософії
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0002-7444-8321
Email: irina.bukreeva@ukr.net

Наталія ГЛЕБОВА

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та філософії
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0003-3417-1337
Email: nat.glebova2005@gmail.com

Людмила ГЛИНСЬКА

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та філософії
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0003-2223-2024
Email: glinskay.lyudmila2016@gmail.com

Ігор ЧИЧАНОВСЬКИЙ

старший викладач кафедри соціології та філософії,
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

chichanovskiy08@gmail.com

СОРОДНІСТЬ ДУХУ, ЕПОХИ І ЛЮДИНИ В ІНТЕРСУБ'ЄКТНИХ ОСВІТНІХ ПРАКТИКАХ СЬОГОДЕННОЇ УКРАЇНИ

**«Світло бачиться тоді, коли світло в очах є»
Григорій Сковорода**

Анотація. Стаття присвячена аналізу дієвих механізмів та позитивного досвіду МДПУ імені Богдана Хмельницького у підвищенні продуктивності освітнього, наукового і культурного супроводу соціальних процесів засобами інтеграції учасників освітнього процесу, викладачів і здобувачів до

розвитку громадського руху, популяризації цінностей українського народу, зміцнення національної ідеї і державності. Розглядається засоби і механізми соціальної згуртованості спільноти в умовах війни. Встановлено, що концепт соціальної згуртованості сьогодні являє складну систему практичних дій зі стабільного розвитку, підвищення якості життя всіх верств суспільства, запобігання ризикам соціального відчуження з метою створення суспільного благополуччя, гармонійних і стабільних соціальних відносин як складової соціально-економічного прогресу. Обґрунтовується потреба інтерсуб'єктних практик в освітньому просторі для створення відносин суспільної довіри, довіри до соціальних інституцій для виховання активного громадянства, основою якого є довіра до суспільства, його соціальних інституцій, як актуальної ланки розбудови європейської практики міжкультурного діалогу в освіті. Встановлено, що успішні кейси та позитивний досвід МДПУ імені Богдана Хмельницького продуктивного освітнього, наукового і культурного супроводу соціальних процесів в регіональних контекстах позначаються на інтеграції учасників освітнього процесу, викладачів і здобувачів, до розвитку громадського руху, популяризації цінностей українського народу, зміцнення національної ідеї і державності. Обґрунтовується тяглість традицій української освітньо-наукової спільноти – в невпинному тяжінні до професійної досконалості, співпраці з місцевими громадами, освітніми інституціями, громадськими спільнотами, єдності та згуртованості.

Ключові слова: освітній простір, інтерсуб'єктні практики, згуртованість української спільноти, переміщені університети в умовах війни.

Lyudmila AFANASIEVA

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Department of Sociology and Philosophy, Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

Iryna BUKRIEIEVA

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Department of Sociology and Philosophy, Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

Lyudmila GLYNS'KA

Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Department of Sociology and Philosophy, Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

Natalia HLEBOVA

Dr. of Sciences in Sociology, Professor, Department of Sociology and Philosophy, Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

Ihor CHYCHANOVSKYI

Lecturer, Department of Sociology and Philosophy, Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

THE RELATIONS OF SPIRIT, TIME AND PERSON IN THE INTERSUBJECTIVE EDUCATIONAL PRACTICES IN TODAY'S UKRAINE

Abstract. The article is devoted to the analysis of the effective mechanisms and positive experience of the Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University in increasing the productivity of educational, scientific and cultural support of social processes by means of integration of participants in the educational process, teachers and students in the development of the social movement, popularization of the values of the Ukrainian people, strengthening of the national idea and statehood. The means and mechanisms of social cohesion of the community in the conditions of war are considered. It was established that the concept of social cohesion today represents a complex system of practical actions for stable development, improving the quality of life of all layers of society, preventing risks of social alienation with the aim of creating social well-being, harmonious and stable social relations as a component of socio-economic progress. The need for intersubjective practices in the educational space to create relationships of public trust, trust in social institutions for the education of active citizenship, the basis of which is trust in society and its social institutions, as a relevant link in the development of the European practice of intercultural dialogue in education, is substantiated. It was established that the successful cases and positive experience of the Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University of productive educational, scientific and cultural support of social processes in regional contexts affect the integration of participants in the educational process, teachers and students, the development of the social movement, the popularization of the values of the Ukrainian people, the strengthening

of the national idea and statehood . The tenacity of the traditions of the Ukrainian educational and scientific community is substantiated - in the relentless pursuit of professional excellence, cooperation with local communities, educational institutions, public communities, unity and cohesion.

Keywords: *educational space, intersubjective practices, unity of the Ukrainian community, displaced universities in the conditions of war.*

Постановка проблеми. В умовах російської військової агресії, спрямованої на вільну і незалежну Україну, обов'язком науково-педагогічних працівників є забезпечення міцного тилу, зокрема: темпів і рівня науково-технічного, економічного, соціального, культурного прогресу; професійної мобільності, швидкої адаптації студентської молоді до змін у соціально-економічній сфері, у галузях науки, техніки та технологій. Якісне забезпечення цих процесів неможливо досягти лише сумлінним виконанням освітніх функцій, потрібно стати набути комплексу фахових та універсальних якостей і навичок, що допомагають діяти командно, швидко адаптуватися, інтегруватися до нових умов, а також переорієнтуватися на нові професійні та життєві обставини. Переміщення університетів в умовах війни вимагає створення умов для якісно вищого рівня організації і координації діяльності всіх суб'єктів освітнього процесу в умовах війни за допомогою онлайн-технологій; актуалізацію змісту освітньої програми з урахуванням пропозицій стейкхолдерів, тенденцій розвитку спеціальності, ринку праці, галузевого та регіонального контексту в умовах війни, тимчасової окупації територій та процесів деокупації за допомогою онлайн-технологій; використання досвіду впровадження аналогічних вітчизняних та іноземних освітніх програм дистанційними засобами в умовах війни за допомогою онлайн-технологій.

Аналіз наукових публікацій. Фахівці сьогодні оперують інтегральним показником рівня згуртованості суспільства, який може бути визначений шляхом узагальнення окремих складових: 1) рівень підтримки і взаємодопомоги; 2) рівень довіри до соціальних інститутів; 3) спільність цінностей; 4) ступінь ідентифікації населення з українським суспільством [16]. Соціальна складова питання актуалізується необхідністю постійної підтримки функціональної соціальної грамотності будь якого соціуму – інформаційні, глобалізаційні, соціально-економічні процеси, міграція населення, трансформація соціокультурного простору, оскільки соціальні цінності в сучасну епоху є ключем до розуміння практично всіх видів соціальних відносин взагалі [14, с. 91–98]. Н. Отрешко зазначає, що вже факт співіснування безлічі культурних кодів навіть в рамках однієї культури спонукає дослідників шукати механізми, що зумовлюють безконфліктний характер міжкультурних відносин [11, с. 137–139]. Дослідження засвідчують, що в українському соціумі останніх років відбувається процес переходу від колективізму до індивідуалізму. При цьому переваги індивідуалізму респонденти насамперед убачають у забезпеченні умов для розвитку особи та вияву індивідуальної ініціативи [3, с. 69]. Водночас, якщо мати на увазі

альтруїстичний потенціал колективізму, його орієнтованість на загальне благо соціуму, то українці не проти такого колективізму [13]. Як можемо висувати з результатів соціологічних досліджень, пошук критеріїв такої сумісності засвідчує широкий спектр наукової бази дискурсу. Широта спектру позицій, що охоплює ціннісно-мотиваційно-нормативні критерії та орієнтації суб'єктів діалогу, досвід і практики спрямувань соціальних груп щодо здійснення діалогу зумовлюють міждисциплінарний дискурс розгляду питання.

Метою даної статті є аналіз проєктного досвіду науковців і освітян колективу МДПУ імені Богдана Хмельницького у створенні умов для якісно вищого рівня організації і координації діяльності суб'єктів освітнього процесу в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Григорій Сковорода свого часу дав рецепт духовного зростання особистості: «Світло бачиться тоді, коли світло в очах є». Духовною зброєю Сковороди була ідея формування української державності і Відродження української нації після удару, завданого царським режимом – знищення імперською владою Запорізької Січі.

Сьогодні ми на очах усього світу демонструємо, чи справді засвоїли його рецепти духовності – розвиток у людях прагнення до свободи, працелюбства та священної любові до Вітчизни. Війна з рашистською ордою 2022 року – переломного і вирішального у становленні української політичної нації і ствердженні державності, засвідчує велику правоту Григорія Сковороди щодо світоглядних домінант, способу мислення і живої душі українства.

В умовах війни значно зростає роль взаємодії освітньо-наукової спільноти з місцевими громадами, освітніми інституціями, громадськими спільнотами. Ключовим поняттям, що характеризує суспільні прагнення є згуртованість. В етимологічному сенсі, згуртованість визначається як характеристика групи, всі частини якої тісно взаємопов'язані між собою» [6]. Концепт соціальної згуртованості сьогодні являє складну систему практичних дій зі стабільного розвитку, підвищення якості життя всіх верств суспільства, запобігання ризикам соціального відчуження з метою створення суспільного благополуччя, гармонійних і стабільних соціальних відносин як складової соціально-економічного прогресу [15, с. 46–64]. На культурологічному рівні концепт згуртованості укладає поєднання кількох складових: ідентичність, довіра, доступність, взаємодія, що можуть об'єктивно свідчити про рівень згуртованості суспільства. Дослідники звертають увагу на взаємодію поняття «соціальна згуртованість» з таким поняттям як «соціальна солідарність». В Україні, в умовах глобальних викликів, «соціальна згуртованість» визначається

також як «доктрина забезпечення стійкості розвитку суспільства» сьогодні застосовуються такі показники соціальної згуртованості: соціально-психологічна адаптація; міграційні тенденції; відчуття співпричетності; толерантність і соціально відповідальна громадянська пропозиція.

Отже, згуртованість – це поєднання кількох складових: ідентичність, довіра, доступність, взаємодія, що можуть об'єктивно свідчити про рівень згуртованості суспільства.

У Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні серед цілей сталого розвитку України звертається увага на: забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та можливості навчання впродовж життя для всіх; розширення партнерської взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, бізнесу, науки, освіти та організації громадянського суспільства; досягнення високого рівня науки, освіти та охорони здоров'я; децентралізацію та впровадження регіональної політики, яка передбачає гармонійне поєднання загальнонаціональних і регіональних інтересів; збереження національних культурних цінностей і традицій [9].

Зазначимо, що саме міжкультурний діалог в освіті стає одним з ключових моментів різновидів соціальної інновації політики соціального згуртування ЄС, що підвищує його конкурентоспроможність та інноваційний потенціал. До засадничих ознак продуктивного діалогу культур слід віднести, насамперед культурно-комунікативну сумісність, що виражає соціокультурну спрямованість спільної діяльності різних груп та їх членів у їхньому прагненні досягти згоди. Створення в освітньому просторі відносин довіри, виховання активного громадянства, основою якого є довіра до суспільства, його соціальних інституцій – одні з найперших та найактуальніших для всіх ланок освіти. Кращі європейські практики побудови міжкультурного діалогу в освіті, впровадження принципів інклюзії та згуртованості потребують подальшого розвитку та поширення [7].

Розвиваючи думку Ю. Габермаса, який вважає, що на сьогоденному щаблі розвитку відкритого демократичного суспільства організації і інститути повинні бути демократизовані зсередини, стати відкритими і рівноправними учасниками раціональної суспільної комунікації [5], науковці констатують наступні основні характеристики впливу соціальних мереж на зміни конфігурації публічної сфери, на стимулювання нових форми громадянської [18] та політичної активності:

- невинне зростання аудиторії соціальних платформ, їх зручний функціонал, інтерактивність та необмежений часом та географією доступ сприяють збільшенню кількості активних та потенційних агентів, залучених до публічного простору суспільної комунікації;

- сприяють формуванню громадської компетентності мережевих акторів, підвищуючи

навички ведення аргументованих дебатів та пошуку консенсусу з проблемних питань життя спільноти;

- спрощують і певною мірою стимулюють формування стійких чи ситуативних онлайн альянсів суб'єктів різного масштабу – від окремих індивідів та неформальних спільнот до громадських організацій, підприємств тощо – для більш ефективного тиску на державні інституції;

- будь-який мережевий актор – окрема персона чи спільнота – можуть запропонувати власний порядок денний, який за умов його суспільної актуальності, почне конкурувати з темами традиційних медійних інституцій;

- соціальні медіа стають майданчиками для створення мережевих інституцій, які не тільки пропонують простір для обміну інформацією та генерують онлайн-дискусію, але й організують та координують колективні дії як в цифровому (краудфандинг, онлайн петиції) так і в реальному середовищах (політичний протест) [17].

Основним принципом, що конструє інтеракцію, є присутність, яка наголошує особливу роль сприйняття. Сприйняття стає соціальним феноменом, тим самим даючи учасникам інтеракції можливість спостерігати один за одним. Виникає ситуація подвійної контингенції, коли спостерігач бачить те, що бачить інший, а інший бачить, що той це бачить. Завдяки інтеракції здійснюється прийом інформації, яка має різні рівні складності, при цьому важливим моментом для інтеракції виступає тілесна присутність комунікантів. Потреба у продовженні інтерактивної комунікації призводить до утворення структур, наявність структур, наявність яких накладає певні обмеження і відриває комунікацію від голого сприйняття, а також зумовлює розподіл можливості комунікації серед учасників [2]. В цьому сьогодні полягає головна відмінність умов і спрямування зусиль української громадянської спільноти, на відміну від спільноти країни-агресора – де-факто спільноти розмежування, що характеризується застосуванням дисконнективних сил (тобто сил дезінтеграції, розпаду і роз'єднання), що виявляє себе у різних галузях життя – від економічних відносин до особистої взаємодії людей між собою. Сьогодні ми можемо бачити, як у сфері людських взаємин ця роз'єднувальна сила наочно проявляє себе у руйнуванні горизонтальних мереж міжособистісного спілкування, здатних кинути виклик державі через різні форми самомобілізації та колективного спротиву через низове співробітництво, що в умовах демократії органічно пов'язує людину з людиною [1]. В сьогоденній Україні онлайн інститути стають найпотужнішими акторами громадянського суспільства, які стимулюють позитивні соціальні змінам. Як слушно вказує М. Наумова, саме вони мобілізують членів спільноти до солідарних дій, які змушують державні установи до прозорості і підзвітності, формують нові тактики контролю за владними інститутами та допомагають вирішенню локальних проблем громад, а в перспективі – до трансформації самого інституту демократичного представництва [8].

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького сьогодні

переживає найсуворіші випробування і змушений був евакуюватись з тимчасово окупованого міста. Потреба підготовки професійних кадрів в умовах війни вимагає нагальної реорганізації процедур забезпечення належного рівня організації освітнього процесу, збереження демократичних освітніх векторів Євроінтеграції для значного підвищення конкурентоспроможності ЗВО. У теперішніх умовах російської військової агресії та тимчасової окупації Мелітополя колектив МДПУ імені Богдана Хмельницького активізував роботу, спрямовану на забезпечення належними умовами підтримки та життєдіяльності всіх жителів міста, біженців, переселенців та представників різних етнічно-конфесійних спільнот. Діяльність прогресивних викладачів нашого університету також не припинялася навіть в умовах окупації та переміщення. В рамках впровадження низки Проєктів Ради Європи [12] науково-педагогічна спільнота університету докладає максимум зусиль задля розширення дієвих каналів взаємодопомоги для представників етнічних спільнот, внутрішньо переміщених осіб чи вимушених мігрантів шляхом реалізації низки ініціатив щодо соціальної, інформаційної, правової, психологічної, гуманітарної підтримки, спрямованих на посилення діалогу, підвищення рівня згуртованості та міжкультурної взаємодії в умовах російської агресії й тимчасової окупації. МДПУ імені Богдана Хмельницького продовжує працювати в цьому напрямку й перереєструвавшись у Запоріжжі, долучився й до волонтерської допомоги вимушено переміщеним з окупованих частин Донецької, Луганської, Запорізької й Херсонської областей та АР Крим.

Науковці університету сьогодні активно долучились до участі у Програмі «Зміцнення українських переміщених університетів для сталого розвитку» (SUDUS), що передбачає:

- створення умов для якісно вищого рівня організації і координації діяльності всіх суб'єктів освітнього процесу в умовах війни за допомогою онлайн-технологій;

- актуалізацію змісту освітньої програми з урахуванням пропозицій стейкхолдерів, тенденцій розвитку спеціальності, ринку праці, галузевого та регіонального контексту в умовах війни, тимчасової окупації територій та процесів деокупації за допомогою онлайн-технологій;

- використання досвіду впровадження аналогічних вітчизняних та іноземних освітніх програм дистанційними засобами в умовах війни за допомогою онлайн-технологій.

З упровадженням низки проєктів, до яких наразі долучився університет, значно зростають інструментальні можливості подолання низки актуальних соціальних проблем. Разом з тим – це шлях демократії, педагогіки визволення та партнерства.

Висновки. Аналізом матеріалів наукових джерел встановлено, що якісне забезпечення освітніх цих процесів в умовах війни і вимушеного переміщення закладів і суб'єктів освіти неможливо досягти лише сумлінним виконанням освітянських

функцій, потрібно здійснити низку заходів для організації командних дій в нових умовах.

Переміщення університетів в умовах війни вимагає створення умов для якісно вищого рівня організації і координації діяльності всіх суб'єктів освітнього процесу в умовах війни за допомогою онлайн-технологій.

Надзвичайно важливим для актуалізації змісту освітньої програми є урахуванням пропозицій стейкхолдерів, тенденцій розвитку спеціальності, ринку праці, галузевого та регіонального контексту в умовах війни. Стан тимчасової окупації територій та процесів деокупації вимагає активного використання онлайн-технологій та використання досвіду впровадження аналогічних вітчизняних та іноземних освітніх програм дистанційними засобами в умовах війни. Успішні кейси та позитивний досвід МДПУ імені Богдана Хмельницького щодо розвитку демонструють як продуктивність освітнього, наукового і культурного супроводу соціальних процесів в регіональних контекстах позначаються на інтеграції учасників освітнього процесу, викладачів і здобувачів, до розвитку громадського руху, популяризації цінностей українського народу, зміцнення національної ідеї і державності.

«Серце тоді насичується, коли освічується» – стверджував Григорій Сковорода. Сурові будні сьогодення на фронтах і в тилу надають безліч прикладів, що для нас справжня свобода – це стан, що жодною мірою не залежить від системи, від ієрархій. Це, насамперед, пошук духу, сердець і свобод різних людей у потребі робити загальну справу. «...треба робити все можливе, щоб якнайбільше людей зберегти перед важкими наслідками війни. Це можливе тоді, коли місце одиничного еґоїзму займе найживіше почуття солідарності» [4]. Сьогодні суспільні реалії підтверджують думку багатьох дослідників, що саме війна, яка прийшла в Україну, висуває на передній план зовсім інший тип особистості. Це буде побудова нової країни тими людьми, які зуміли її відстояти [10].

Сьогодні сила нашої освітньо-наукової спільноти – в невпинному тяжінні до професійної досконалості, співпраці з місцевими громадами, освітніми інституціями, громадськими спільнотами, єдності та згуртованості. Так, попри всі змоги новітніх варварів сплюндрувати українську землю, понищити наші пам'ятки культури, сіяти смерть і зло, українці своїм єднанням стверджують самоцінність кожної особистості, ставлення до себе та свого життя з повагою.

1. Асмолов Григорій. Война в Украине: триумф изоляции России. URL: <https://ridl.io/ru/vojna-v-ukraine-triumf-izolyatsii-rossii/>
2. Бурлачук В.Ф. Інтеракція та ідентичність трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві. IV конгрес

- соціологічної асоціації України. *Тези доповідей*. Харків 28-29 жовтня 2021 року. Харків, 2021. С. 35–137.
- Васютинський В. О. Психологічна правда про індивідуалізм і колективізм. Київ, 2016. 138 с.
 - Війна і життєві цінності. URL: <https://zbruc.eu/node/87103#:~:text=%D0%92%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0%20%D1%96%20%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%94%D0%B2%D1%96%20%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96> (дата звернення 2022).
 - Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. Львів, 2000. 319 с.
 - Гриненко А. М., Кирилюк В. В. Сучасні підходи щодо визначення понять соціальної згуртованості та соціального капіталу. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/197262652.pdf>
 - Нестерова М. Європейські практики міжкультурного діалогу в освіті. URL: <https://erasmusplus.org.ua/project-news/mizhnarodna-naukovo-praktychna-konferencziya-yevropejski-praktyky-mizhkulturnogo-dialogu-v-osviti-15-16-12-2021/>
 - Наумова М. Ю. Мережеві спільноти та зміни конфігурації публічної сфери: нові форми соціальної солідарності та дії. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Європейські практики міжкультурного діалогу в освіті»*, м. Київ, 15 – 16 грудня 2021 року. URL: http://evdisd.info/wp-content/uploads/2021/12/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84_15_16.12.2021_%D1%84%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BB.pdf
 - Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні: монографія. Нац. акад. пед. наук України ; за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ, 2021. 384 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/726223/1/nac%20dopovid%202021%20color%201%20%281%29.pdf>
 - Нові люди – нова країна? (Розумков-центр). URL: <https://razumkov.org.ua/statti/novi-liudy-nova-kraina>
 - Отрешко Н. Б. Транскультурність як нова парадигма в науках про культуру. трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві. *IV конгрес соціологічної асоціації України. Тези доповідей*. Харків, 28–29 жовтня 2021 року. С. 137–139.
 - Проект «Інтеркультурні міста» – Мелітопольський державний університет. URL: <https://mdpu.org.ua/new/uk/laboratorija-socologichnih-doslidzen/2015-01-15-15-19-24.html>
 - Ручка А. О. Індивідуалізм як соціокультурний феномен нашого життя/трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві. *IV конгрес соціологічної асоціації України. Тези доповідей*. Харків, 28–29 жовтня 2021 року. С. 135–137.
 - Слющинський Б. В. Феномен міжкультурної комунікації: соціологічний аспект. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Філософія, культурологія, соціологія; за заг. ред. К.В. Балабанова*. Маріуполь, 2013. Вип. 5. С. 91–98.
 - Тютюнникова С. В., Бервено О. В. Соціальна згуртованість суспільства як фактор підвищення якості життя в умовах четвертої промислової революції. *Економічна теорія та право*. № 4 (39) 2019. С. 46–64.
 - Що таке згуртованість суспільства та як її вимірювати. URL: <https://www.csi.org.ua/news/shho-take-zgurtovanist-suspilstva-ta-yak-yiyi-vymiryuvaty/>
 - Josh Machleder, Gregory Asmolov. Social Change and the Russian Network Society. URL: https://www.internews.org/sites/default/files/resource/s/Internews_Research_RussiaNetworkSociety1.pdf
 - Grabovska I.M. (2018). Civil society and cultural advancement of modern Ukraine. *XXI century science. From theory to practice. Proceedings of XXIV International scientific conference*. USA. Morrisville, Lulu Press. P. 108–111.

References

- Asmolov Hryhoryy. *Voyna v Ukrainy: tryumf yzolyatsyy Rossyy* [War in Ukraine: The Triumph of Russia's Isolation]. URL: <https://ridl.io/ru/voyna-v-ukraine-triumf-izolyatsii-rossii/> (in Ukrainian).
- Burlachuk V.F. (2021). *Interaktsiya ta identychnist' transformatsiya sotsial'nykh instytutiv v informatsiynomu suspil'stvi* [Interaction and identity transformation of social institutions in the information society]. IV konhres sotsiolohichnoyi asotsiatsiyi Ukrayiny. Tezy dopovidey. Kharkiv. Pp. 135–137 (in Ukrainian).
- Vasyutyn's'ky V.O. (2016). *Psykhologichna pravda pro indyvidualizm i kolektyvizm*. [Psychological truth about individualism and collectivism]. Kyiv. 138 p. (in Ukrainian).
- Viyina i zhyttyevi tsinnosti* [War and life values]. URL: <https://zbruc.eu/node/87103#:~:text=%D0%92%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0%20%D1%96%20%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%94%D0%B2%D1%96%20%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96> (in Ukrainian).
- Habermas YU. (2000). *Strukturni peretvorennya u sferi vidkrytosti: doslidzhennya katehoriyi hromadyans'ke suspil'stvo* [Structural transformations in the field of openness: a study of the civil society category]. L'viv, 319 p. (in Ukrainian).
- Hrynenko A.M., Kyrylyuk V.V. *Suchasni pidkhody shchodo vyznachennya ponyat' sotsial'noyi z-hurtovanosti ta sotsial'noho kapitalu* [Modern approaches to defining the concepts of social cohesion and social capital]. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/197262652.pdf> (in Ukrainian).
- Nesterova M. *Yevropeys'ki praktyky mizhkul'turnoho dialohu v osvity* [European practices of intercultural dialogue in education]. URL: <https://erasmusplus.org.ua/project-news/mizhnarodna-naukovo-praktychna-konferencziya-yevropejski->

- praktyky-mizhkulturnogo-dialogu-v-osviti-15-16-12-2021/ (in Ukrainian).
8. Naumova M. YU. (2021). *Merezhevi spil'noty ta zminy konfihuratsiyi publichnoyi sfery: novi formy sotsial'noyi solidarnosti ta diyi*. [Online communities and changes in the configuration of the public sphere: new forms of social solidarity and action]. Materialy Mizhnarodnoyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi «Yevropeys'ki praktyky mizhkul'turnoho dialohu v osviti», Kyiv. URL: http://evdisd.info/wp-content/uploads/2021/12/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84_15_16.12.2021_%D1%84%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BB.pdf (in Ukrainian).
 9. *Natsional'na dopovid' pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini: monohrafiya. (2021)* [National report on the state and prospects of education development in Ukraine]. Nats. akad. ped. nauk Ukrainy ; za zah.red. V.H. Kremenyu. Kyiv : KONVI PRINT, 384 p. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/726223/1/nac%20dopovid%2021%20color%201%20%281%29.pdf>
 10. *Novi liudy – nova krayina?* [New people – a new country]. (Rozumkov-tsentri) <https://razumkov.org.ua/statti/novi-liudy-nova-kraina> (in Ukrainian).
 11. Otreshko N.B. (2021). *Transkul'turnist' yak nova paradyhma v naukakh pro kul'turu. transformatsiya sotsial'nykh instytutiv v informatsynomu suspil'stv* [Transculturality as a new paradigm in cultural sciences. transformation of social institutions in the information society]. IV konhres sotsiolohichnoyi asotsiatsiyi Ukrainy. Tezy dopovidey. Kharkiv. Pp. 137–139 (in Ukrainian).
 12. *Proekt «Interkul'turni mista» – Melitopol's'kyy derzhavnyy universytet*. [Project "Intercultural Cities" – Melitopol State University]. URL: <https://mdpu.org.ua/new/uk/laboratorja-socologchnih-doslidzhen/2015-01-15-15-19-24.html> (in Ukrainian).
 13. Ruchka A.O. (2021). *Indyvidualizm yak sotsiokul'turnyy fenomen nashoho zhyttya/transformatsiya sotsial'nykh instytutiv v informatsynomu suspil'stvi* [Individualism as a sociocultural phenomenon of our life/transformation of social institutions in the information society]. IV konhres sotsiolohichnoyi asotsiatsiyi Ukrainy. Tezy dopovidey. Kharkiv. Pp. 135–137 (in Ukrainian).
 14. Slyushchyns'kyy B.V. (2013). *Fenomen mizhkul'turnoyi komunikatsiyi: sotsiolohichnyy aspekt* [The phenomenon of intercultural communication: sociological aspect]. Visnyk Mariupol's'koho derzhavnoho universytetu. Seriya Filosofiya, kul'turolohiya, sotsiolohiya; za zah. red. K.V. Balabanova. Mariupol'. Vyp. 5. Pp. 91–98 (in Ukrainian).
 15. Tyutyunykova S.V., Berveno O.V. (2019). *Sotsial'na z'hurtovanist' suspil'stva yak faktor pidvyshchennya yakosti zhyttya v umovakh chetvertoyi promyslovyi revolyutsiyi* [Social cohesion of society as a factor in improving the quality of life in the conditions of the fourth industrial revolution]. Ekonomichna teoriya ta pravo. № 4 (39). Pp. 46–64. (in Ukrainian).
 16. *Shcho take z'hurtovanist' suspil'stva ta yak yiyi vymiryuvaty* [What is social cohesion and how to measure it.] URL: <https://www.csi.org.ua/news/shho-take-zhurtovanist-suspilstva-ta-yak-yiyi-vymiryuvaty/> (in Ukrainian).
 17. Josh Machleder, Gregory Asmolov Social Change and the Russian Network Society. URL: https://www.internews.org/sites/default/files/resources/internews_Research_RussiaNetworkSociety1.pdf
 18. Grabovska I.M. (2018). Civil society and cultural advancement of modern Ukraine. XXI century science. From theory to practice. Proceedings of XXIV International scientific conference. USA. Morrisville, Lulu Press. P. 108–111.